

פרופ' אהרן קלרמן,
אוניברסיטת חיפה, בית
הספר למדעי הסביבה.
דוא"ל:
akeller@univ.haifa.ac.il

לציטוט: (מדעי הרוח) – א'
קלרמן, "ברכי נפשי" (תהלים
קד): מנהגים לאמירתו של
המזמור ופשרם, חמדעת, יט
(תשפ"ו).

מילות מפתח:
ברכי נפשי, ראש חודש, שבת,
יום כיפור, עלייה לקבר.

'ברכי נפשי' (תהלים קד):

מנהגים לאמירתו של המזמור ופשו

אהרן קלרמן

תקציר

מטרתו של מאמר זה היא לדון במנהגי השילוב של פרק ק"ד בתהלים, מזמור 'ברכי נפשי', בסדרי התפילה. נמצאו ארבעה מועדים ייעודיים שנוסדו במנהגי התפילה לאמירתו של המזמור: ראשי חודשים, שבתות, ימי כיפור, ועלייה לקבר בא"י בימי זיכרון. המאמר עוסק באמירת המזמור בשים לב לכמה היבטים: מקורותיו, הטעמים לאמירתו ומועדי אמירת המזמור – הן במהלך היממה והן בסדר התפילה. האמירה של מזמור 'ברכי נפשי' בראשי חודשים מקובלת ברוב מנהגי התפילה, והיא משולבת לאחר מוסף או לאחר הלל, ובמנהג ספרד גם או רק לפני ערבית. מקורו של המנהג במסורת תנאית לאמירתו של מזמור כלשהו במקדש בראש חודש. המקור של אמירת 'ברכי נפשי' בראש חודש הוא בטולדו בימי הביניים. ההנמקה הטולדנית לאמירה היא הפסוק 'עשה ירח למועדים', המופיע במזמור זה. להנמקה ראשונית זו נוספו הנמקות נוספות במהלך הדורות: הנמקה מיסטית, הנמקות חסידיות, הנמקה קבלית ואף גימטרייה. אמירת המזמור בשבתות החורף לאחר מנחה היא מנהג אשכנזי שנוצר לכל המאוחר במאה הארבע עשרה. אמירה זו נקבעה עקב עיסוקו של המזמור במעשה בראשית, דבר המתאים לשבת בראשית ולחורף. להנמקה ראשונית זו נוספה הנמקה מיסטית: דוד אמר את המזמור בהקשר המשותף בין יום המוות לבין מלחמת דוד ומגוג, וכן הנמקה פרשנית: החורף המתואר במזמור הוא סמל לגלות, והאביב – סמל לגאולה. אמירתו של המזמור ביום הכיפורים בעדות ספרד ותימן – מקורה במסורות תנאים וגאונים בארץ ישראל ובבבל בהתאמה, ואלה קשורות כנראה לפסוק האחרון במזמור: 'ייתמו חטאים מן הארץ'. אמירתו של המזמור בעלייה לקבר בימי זיכרון בארץ ישראל היא מנהג אשכנזי שמקורו בעת החדשה בירושלים, בעקבות הפסוק 'ואל עפרם ישובו'. נמצאה גם מסורת שגויה לאמירתו היומית של המזמור.

פרק ק"ד בתהלים, הפותח במילים 'ברכי נפשי את ה'', הוא מזמור ארוך יחסית, יש בו 35 פסוקים, והוא בעל תוכן ייחודי: המזמור מציג בצורה פיוטית את היקום כולו: דומם, חי וצומח, פרי בריאתו בידי האל, ואת התקיימותו של האדם בו. ככזה, המזמור הזמין את שילובו בסדר התפילה ככלל, ובהזדמנויות ייחודיות בפרט. מטרתו של מאמר זה היא לדון במנהגי השילוב של מזמור זה בסדרי התפילה. נמצאו ארבעה מועדים ייעודיים לאמירתו של המזמור: ראשי חודשים, שבתות, ימי כיפור, ועלייה לקבר בארץ ישראל. כל אלה, כפי שנוסדו במנהגי התפילה. נמצאה גם הצעה שגויה לאמירה יומית של המזמור.

פרקי המאמר שלהלן יציגו פירוט של אמירות אלה, וזאת בשים לב למקורותיהן, טעמיהן, ומועדי אמירתן במהלך היממה ובסדר התפילה. המאמר לא יתמקד בדיונים ובפסיקות ההלכתיות הנוגעות לסדרי האמירה הייחודיים של המזמור בראשי חודשים מיוחדים דוגמת ראש השנה, או בשבתות מיוחדות, בעיקר אלה החלות במועדים.

אמירת 'ברכי נפשי' בראשי חודשים

המזמור 'ברכי נפשי' נאמר כיום בראשי חודשים במרב מנהגי התפילה בישראל: ספרד, אשכנז המזרחי, חסידים ותימן. בנוסח איטליאנו אומרים בראש חודש את פרק ח' בתהלים, ובנוסח אשכנז המערבי אין אומרים כלל מזמור ייעודי לראש חודש.

מקורו הקדום של המנהג לאמירה של מזמור ייעודי לראש חודש הוא במסורת תנאית המופיעה בברייתא במסכת סוכה, לעניין מזמורים שהושרו בבית במקדש: 'ראש חודש שחל להיות בשבת שיר של ראש חודש דוחה שיר של שבת'.¹ השיר של ראש חודש שמדובר בו בתלמוד נותר עלום, 'ולא נזכר בש"ס איזה היה, ונשכח בעווננו'.² במסורת מאוחרת יותר, במסכת סופרים מארץ ישראל של ראשית תקופת הגאונים, נמסר פסוק שהושר במקדש בראשי חודשים משמם של האמוראים בני הדור הראשון, רבי שמעון בן לקיש ורבי יוחנן, והוא הפסוק 'וישב עליהם את אונם' (תהלים צד, 23).³ פסוק זה מופיע בפרק המתחיל בפסוק 'אל נקמות ה'', שהוא המזמור ליום רביעי בשבוע, כמופיע באותה הלכה במסכת סופרים. לא ברור אפוא אם הושר בראש חודש במקדש רק פסוק 23 במזמור צ"ד, או שמא הושר בראשי

1 בבלי, סוכה נד, ע"ב. וראו גם רמב"ם, משנה תורה, מהדורת יוחאי מקבילי. קדומים תשע"ה, הלכות תמידין ומוספין, ו, י.

2 רבי י' ליפשיץ, תפארת ישראל, מבוא לסדר קודשים – חומר בקודש. קניגסברג תר"י. פרק י, יא, עמ' 67.

3 מסכת סופרים, מהדורת מיכאל היגער. ניו יורק תרצ"ז, פרק יח, הלכה ב. לדעתו של רבי ימ"ה עפשטיין בעל ערוך השולחן. ורשה תרס"ח, תכד, ג, הרישום של פסוק זה לאמירה בראש חודש במסכת סופרים הוא טעות, והיה צריך להיכתב שם מזמור תהלים ק"ד, 'ברכי נפשי'.

חודשים המזמור כולו. לא ברור גם מה הקשר בין הנקמה בגויים המובעת בפסוק זה לבין ראשי חודשים. לא ידוע על מנהג שאימץ את האמירה שהוצעה במסכת סופרים לאמירה בראשי חודשים, אולם הוצע כי מספר מזמורים אחרים נאמרו בסדר התפילה בראשי חודשים במנהג ארץ ישראל הקדמון.⁴

מנהג לאמירתו של מזמור כזה או אחר בראשי חודשים אינו מופיע בסדרי התפילה הבבליים הראשונים כפי שסודרו בסידורי רע"ג ורס"ג, כך גם לא מופיע מנהג שכזה בסידור רשב"ן ובסידור הרמב"ם. המנהג אינו מופיע גם בסידורי אשכנז הראשונים, רש"י, ויטרי, והרוקח. ככל הנראה המנהג לאמירת 'ברכי נפשי' בראשי חודשים נוסד כמנהג מקומי שהחל בעיר טולדו שבספרד. הדבר מתועד בספר 'המנהיג' של רבי אברהם ברבי נתן (הראב"ן) הירחי, איש הפרובאנס, אשר תיעד במאה השתים עשרה את מנהגי ישראל בפרובאנס, בצרפת, באשכנז, בקטלוניה ובספרד, וזו לשונו: 'ראיתי מנהג טוב בטוליטליה [טולדו] וסביבותיה לומר אחר התפילה מזמורים לפי עניין הימים... ובר"ח ברכי נפשי את ה' וגו' דכתיב ביה עשה ירח למועדים ומעשה בראשית'.⁵ אין לדעת מתי, קודם לתיעוד זה מהמאה השתים עשרה, נוצר המנהג הזה בטולדו ומי יסדו. סביר להניח כי מסכת סופרים לא הייתה מוכרת אז עדיין בספרד, ולכן אין לתמוה על כך שלא קבעו בטולדו את אמירתו של מזמור צ"ד אלא דווקא את מזמור ק"ד ונימוקם עימם, ועוד נדון בו להלן.

קצת יותר ממאה שנים לאחר מכן, המנהג המקומי מטולדו תועד כבר כמנהג של ספרד ככלל, וזאת בארבעה מקורות בני המאה השלוש עשרה – ארבע עשרה. ראשית, ב'טור אורח חיים' מציין רבנו יעקב 'בעל הטורים': 'ונוהגין בספרד לומר מזמור ברכי נפשי לפי שיש בו עשה ירח למועדים'.⁶ רבנו יעקב היגר בשעתו עם אביו הרא"ש מאשכנז לספרד וכנראה אפילו ספציפית לטולדו, והציון שלו כי המנהג לומר 'ברכי נפשי' נוהג בספרד מעיד על כך שבאשכנז לא נהגו עדיין כן. המקור השני בן התקופה הוא סידורו של רבי דוד אבודרהם, המתעד את סדרי התפילה בספרד בתקופתו, ובו מציין האבודרהם בסדר התפילה של ראש חודש: 'ואומר ברכי נפשי את ה' (תהלים ק"ד) מפני שכתוב בו עשה ירח למועדים'.⁷ המקור

4 ראו סידור ארץ ישראל, מהדורת י" שאקי. ירושלים תשפ"א, עמ' 189–190, וראו מקורות נוספים שם. וכן ראו ת"י תענית ה' ה' היו הלויים עומדין על הדוכן ואומרים 'וישב עליהם את אונם'. מ'עלה, ולכן סבור הרמב"ם שלימוד מספר אגדות אינו יכול לסייע ללמידה כדי שלא תישכח (הרמב"ם, הלכות לימוד תורה, פרק ג, יב).

5 רבי אברהם ברבי נתן (הראב"ן), ספר המנהיג. מהדורת י" רפאל. ירושלים תשנ"ד, חלק א, עמ' קז. לעניין המנהג לאמירתו של 'שיר של יום' ראו א' קלרמן, הקיבוע של שיר של יום בתפילת שחרית. מורשת ישראל כ', תשפ"ב, עמ' 67–90.

6 רבנו יעקב בן אשר, טור אורח חיים. קרמונה שי"ח, הלכות ראש חודש, תכד; וכן גם הלכות נשיאת כפים ונפילת אפים, קלג. מ'עלה, ולכן סבור הרמב"ם שלימוד מספר אגדות אינו יכול לסייע ללמידה כדי שלא תישכח (הרמב"ם, הלכות לימוד תורה, פרק ג, יב).

7 רבי אבודרהם, ד', אבודרהם השלם. ירושלים תשכ"ג, סדר תפלת ר"ח ופירושה, עמ' קצז.

השלישי הוא הספר 'אורחות חיים' של ר' אהרן הכהן מלוניל, הכותב בפרובאנס לגבי ראשי חודשים כי 'יש מקומות שאומרים במקום שיר מזמור, מזמור ברכי נפשי את ה', ה' אלוקי גדלת מאד'.⁸ המקור הרביעי הוא הספר 'מנורת המאור' של רבי ישראל אנקווה⁹ מספרד, המציין אף הוא את האמירה לאחר מוסף.

ספרים על מנהגי אשכנז שנכתבו במקביל באותה תקופה, כמו 'אור זרוע', 'ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר', 'ספר מהרי"ל' ו'ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא', כולם אינם מציינים את האמירה של 'ברכי נפשי' בראשי חודשים, כך שהמנהג התפשט בראשונה בספרד באופן מלא ובפרובאנס באופן חלקי.

כמאתיים שנה מאוחר יותר כותב ר' יוסף קארו בארץ ישראל את ספרו 'שולחן ערוך אורח חיים' ומציין בו בהלכות ראש חודש: 'ואומר מזמור ברכי נפשי את ה'.'¹⁰ נראה אפוא כי גולי ספרד הביאו להטמעה של מנהגם זה באגן הים התיכון. ה'שולחן ערוך' מציין את האמירה של המזמור באופן כללי, כמתייחס לכל העדות. הרמ"א, בפולין, ב'מפה' שלו על השולחן ערוך, אינו מעיר דבר על הלכה זו, ומכאן משתמע שהמנהג לאמירת 'ברכי נפשי' התקבל אז כבר גם באשכנז. ואכן מאה שנה מאוחר יותר, באמצע המאה השבע עשרה, מעיר בעל ה'מגן אברהם', גם הוא בפולין, לגבי אמירתו של המזמור בראש חודש: 'ובקצת מקומות אין נוהגין כן'.¹¹ קיומן של מקצת קהילות באזור מנהג אשכנז המזרחי שלא אימצו את המנהג תועד בהמשך באופן נרחב ביותר בספרות הרבנית עד לדורות האחרונים.¹²

נראה אפוא כי המנהג של אמירת המזמור 'ברכי נפשי' בראשי חודשים עבר מספרד לאשכנז במאה החמש עשרה – שש עשרה, וזאת כנראה למרכז או למזרח אירופה, שכן במערב אירופה, אזור נוסח אשכנז המערבי, האמירה לא אומצה כלל. אם כן, מי העביר את המזמור מספרד לאשכנז המזרחי? ניתן רק לשער כי ייתכן שמגורשי ספרד, שכמה וכמה מהם הגיעו למזרח אירופה, הם אלה שנהגו לומר את המזמור, ויהודים מקומיים חיקו אותם. אימוץ האמירה של המזמור באשכנז, כמנהג מספרד שעבר גם למנהג אשכנז, הוא אחד מסדרה של אמירות שעשו דרך דומה.¹³

8 רבי אהרן הכהן מלוניל, אורחות חיים. ירושלים תשט"ז, חלק א, הלכות ראש חודש, ב.

9 רבי י' אנקווה, מנורת המאור, מהדורת ה' גרשם. ניו יורק תרפ"ט, חלק א, פרק ב תפילה נפילת אפים, עמ' 162.

10 רבי י' קארו, שולחן ערוך אורח חיים. לונדון תרכ"ו, חלק ב, הלכות ראש חודש, תכנ, ג.

11 רבי א"א גומבינר, מגן אברהם, מהדורה דיגיטלית, ספריא, https://www.sefaria.org.il/Magen_Avraham.423.5?lang=he, תכ"ג.

12 לדוגמה: רבי צדוק הכהן מלובלין, ספר הזכרונות, תל אביב תשט"ז, מצות קדוש החודש, יד; ערוך השולחן, (לעיל הערה 3), רפא, ח; רבי אברהם דוד מבוציאץ', אשל אברהם. ירושלים תשמ"א, תכב.

13 על 'מזמור שיר חנוכה הבית' ראו: א' קלרמן, 'מזמור שיר חנוכה הבית': מקורות ושלבי אימוץ של התוספת האחרונה לתפילת שחרית היומית. סידרא ל"ה תשפ"ג, עמ' 265–279. על 'הנותן תשועה למלכים' ראו א' קלרמן, פרקי תפילה וברכה. חיפה, תשע"ז, עמ' 135–142.

בנוסח איטליאנו מציין רבי מנחם עזריה (הרמ"ע) מפאנו, במאה השש עשרה, כי 'בר"ח למוסף ולמנחה סדרנו ברכי נפשי גדלת מאד',¹⁴ אולם, כפי שצינו לעיל, המנהג האיטלקי נקבע דווקא לאמירה של תהלים ח', ולא ברור מדוע לא התקבלה קביעתו של הרמ"ע מפאנו. בנוסח תימן מציין המהרי"ץ (מורנו הרב יחיא צאלח) כי 'אמירת מזמור ברכי נפשי, אינו בסדורים ישנים שלנו, זולת בדפוסים. והרמ"ע בתשובה סימן כ"ה כתב וז"ל [וזה לשונו], בראש חודש למוסף ומנחה, סדרנו לומר בו ברכי נפשי, על פי מדרש הנעלם. כי לא מצאנו לו בגמרא סדר השיר, ונכון הוא. ואף על פי שבמסכת סופרים (פרק יח הלכה א) זכרו בו וישב עליהם את אונם (תהלים צד, כג), מכל מקום ברכי נפשי עדיף לך ע"כ [עד כאן].¹⁵ נוסח תימן מציין אפוא כמקור היסטורי לאמירת 'ברכי נפשי' בראשי חודשים את הרמ"ע מפאנו, המאוחר יחסית, כבסיס לאמירה בתימן, שנקבעה אף היא מאוחר יחסית לעדות אחרות, ולא את מנהג טולדו הראשוני שהוליד את הקביעות של הטור ושל השולחן ערוך לאמירתו של המזמור. נראה להלן, כשנפרט את טעמי אמירת המזמור, כי הטעם לאמירתו בתימן לפי המהרי"ץ שונה מהטעמים שהציעו הרמ"ע – על פי מדרש הנעלם, והראב"ן – על פי מנהג טולדו. אין כאן הסבר מדוע האמירה של 'ברכי נפשי' עדיפה על 'וישב עליהם את אונם'.

ראינו כבר לעיל כי 'המנהיג' תלה את ההנמקה הטולדנית בשעתה לאמירת 'ברכי נפשי' בראשי חודשים בפסוק המופיע במזמור, 'עשה ירח למועדים' (תהלים קד, 19), ותיאור מעשה בראשית בו, המתאימים לראשי חודשים התלויים במולד הלבנה. ואכן הנמקה זו אומצה באופן נרחב ביותר בהמשך הדורות.¹⁶

הנמקה שונה לחלוטין לאמירת 'ברכי נפשי' בראשי חודשים, מיסטית באופייה, הציע במאה השש עשרה הרמ"ע מפאנו, כפי שציטט המהרי"ץ: 'עפ"י המדרש הנעלם, כי לא מצאנו לו בגמרא סדר השיר, ונכון הוא, ואע"פ שבמסכת סופרים זכרו בו 'וישב עליהם את אונם', מ"מ 'ברכי נפשי' עדיף לך'.¹⁷ הקטע הרלוונטי מה'מדרש הנעלם' הוא כלהלן:

רבי אליעזר הוה יתיב והוה לעי באורייתא. אתא לגביה רבי עקיבא. אמר ליה: במאי קא עסיק מר? אמר ליה: בהאי קרא דכתיב 'וכסא כבוד ינחילם' (שמואל א, ב 8). זה יעקב אבינו דעביד ליה כרסי יקר בלחודוי לקבלא אולפן נשמתא דצדיקא. וקודשא בריך הוא

14 רבי מנחם עזריה מפאנו, ספר שו"ת באורים ופירושים. ירושלים תשכ"ג, עמ' מ.

15 תכלאל עם הפירוש עץ חיים (מהרי"ץ). בני ברק תשע"ב, חלק ימות השנה, עמ' קנ.

16 לדוגמה: טור אורח חיים (לעיל הערה 6); אבודרהם (לעיל הערה 7); ערוך השולחן (לעיל הערה 3); רבי י"מ הכהן, משנה ברורה. ירושלים תשנ"ב, תכג, ט.

17 ספר שו"ת באורים ופירושים (לעיל הערה 14).

אזיל עמיה בכל ריש ירחא וירחא. וכד חמי נשמתא יקר אספקלריאה שכינתא דמאריה, מברכת וסגדת קמי קודש אברך הוא, הדא הוא דכתיב 'ברכי נפשי וגו' (תהלים קד 1). [רבי אליעזר היה יושב והיה עוסק בתורה. בא אליו רבי עקיבא ואמר לו: במה מר עוסק? אמר לו, בפסוק הזה שכתוב 'וכסא כבוד ינחילם' (שמואל א, ב 8). מהו כסא כבוד ינחילם? זה יעקב אבינו שעשה לו כסא כבוד לבדו לקבל תורה בעד נשמת הצדיק, והקב"ה הולך עמו בכל ראש חודש, וכשרואה הנשמה את כבוד האספקלריה של שכינת רבונו, מברכת ומשתחוה לפני הקב"ה. וזהו שכתוב 'ברכי נפשי את ה' (תהלים קד 1)].¹⁸

ה'מדרש הנעלם' הוא חיבור מיסטי המופיע בדפוסים בצמוד לספר הזוהר. ההשערות הן שהוא נכתב במאה השלוש עשרה בידי ר' משה די ליאון, הכותב או העורך של 'הזוהר', או שהוא נכתב כמאה שנה קודם לכן ור' משה די ליאון ערך אותו.¹⁹ ההנמקה שמציע רמ"ע מפאנו לאמירת 'ברכי נפשי בראשי חודשים בעקבות המדרש, היא, ולו במשתמע, לציין את התייצבותן של נשמות הצדיקים לפני כיסא הכבוד בראשי חודשים, אולי תוך אמירתו של מזמור 'ברכי נפשי'. כפי שראינו לעיל, המהרי"ץ ציטט את ההסתמכות על 'מדרש הנעלם' כטעם לאמירת 'ברכי נפשי' למנהג תימן באמירת 'ברכי נפשי בראשי חודשים. ההסתמכות על 'מדרש הנעלם' כטעם לאמירת 'ברכי נפשי בראש חודש מוזכרת במקור ספרדי אחד בלבד, וזאת במאה השבע עשרה,²⁰ וכן בכתביהם של שני כותבים אשכנזיים במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה.²¹

הטעם המיסטי שב'מדרש הנעלם' אינו הטעם המיסטי היחידי שהוצע לאמירתו של מזמור 'ברכי נפשי בראשי חודשים. ר' לוי יצחק מברדיצ'ב מציע שני נימוקים במחשבה חסידית בספרו 'ליקוטים':

והטעם שאומרים בכל ר"ח ברכי נפשי את ה' (תהלים קד), דיש לומר שהטעם שנקרא 'ראש חודש', משום דידוע דמכל השכליות, הראשית הוא הרצון, ואחר כך כשרוצה בדבר אז בונה הדבר, אחר כך היתוסף אהבה והיראה והתפארות, ואם כן רצון נקרא ראשית, והנה בכל ראש חודש נתגלה רצון על ישראל האידך לעבוד את הבורא יתברך, ולכך נקרא 'ראש' חודש. והנה נפש הוא מלשון רצון, כמו 'אם יש את נפשכם' (בראשית כג 8). ולזה

18 תורת אמת, הזוהר המתורגם, תשפ"ד, פרשת וירא, צט, ע"א. https://www.toratemetfreeware.com/online/f_01776_part_4.html.

19 מ' אורון, מדרש הנעלם – מוקדם ומאוחר. קבלה כ"ב, תשע"א, עמ' 109–147; מרגלית, ד', על 'מדרש הנעלם', פירוש מיסטי לתורה. עכשיו, ס"ט/ע, תשס"ה, עמ' 259–267.

20 רבי בנימין הלוי (?), חמדת ימים. בני ברק תשע"א, חלק ב' ראש חודש, פרק ב' ליל ראש חודש, כא.

21 רבי צ"א שפירא, אגרא דפרקא. ניו יורק תש"ן, חלק א, רמז צב; בני יששכר. בני ברק תשנ"ו, חלק א, מאמרי ר"ח, מאמר ג, תפלת ר"ח; אי"י שפרלינג, טעמי המנהגים. לבוב תרפ"ח, טעמי המנהגים – קונטרס אחרון, הערות, סימן א, עז.

אומרים ברי"ח ברכי 'נפשי' את ה', רוצה לומר נעשה 'ברכה' והמשכת 'רצון' בראש חודש מן ה', דהוא המקור של כל השפעות והחיים.²²

בראש חודש אומרים 'ברכי נפשי', ששם כתיב 'יתמו חטאים מן הארץ' (תהלים קד, 35), והענין כי היצר הרע והסטרא אחרא הם חסרים, אבל הקדושה הוא בחינת שלימות, כי אין שלימות אלא בקדושה, והסטרא אחרא והיצר הרע נקראים חסרים ונקראים ארציות. והנה כתיב 'ואהבת את ה' בכל לבבך' (דברים ו 5), בשני יצריך, ביצר טוב וביצר הרע (ברכות נד ע"א).²³

המהרי"ץ, במסורת תימן, מציין את הטעם הבא לאמירתו של המזמור במנהג תימן: ובאמת שקיבלתי מזקנים ת"ח [תלמידי חכמים] שאמירת מזמור ברכי לא מטעם דחוששים לסברת האומר לאמרו ברי"ח, אך טעם אחר בדבר, והוא שידוע כי נגעי בני אדם מתעוררים בחדתות דסיהרא [בהתחדשות הלבנה], כניזכר בזוהר הקדוש בכמה מקומות, ולכן אומרים אותו להגין לבד כי סגולת מזמור זה להרוג המזיקין.²⁴

טעם נוסף לאמירתו של המזמור 'ברכי נפשי' בראש חודש מובא בסידור 'איש מצליח', והוא גימטריה לאמירה, בשמו של הרב ח"י זוננפלד: הפסוק 'עשה ירח למועדים' ערכו בגימטריה תשצ"ג, שערכו זהה למספר החלקים שיש בהקפת הלבנה את כדור הארץ בחודש אחד.²⁵

עושר רב יש אפוא בהנמקתה של אמירת 'ברכי נפשי' בראשי חודשים, וזאת במגוון מנהגי תפילה, בדרכי הדרש, הרמז והסוד ובתקופות ובעדות שונות, וזאת מעבר להנמקה הטולדנית הראשונית העתיקה שהיא על דרך הפשט. כל אלה מציגים את החשיבות שיוחסה במשך הדורות לאמירה של 'ברכי נפשי' בראשי חודשים.

שני מנהגים עיקריים נוצרו במשך הדורות למועד הספציפי לאמירת 'ברכי נפשי' בראשי חודשים: ספרדי ואשכנזי לאמירה בתפילת שחרית, לאחר המוסף, ומנהג ספרדי לאמירה בין מנחה לערבית. במקומות שנהגו לומר שיר של יום בראש חודש לאחר ההלל, אזי שם מוקמה גם האמירה של 'ברכי נפשי', אם כתוספת ל'שיר של יום' ואם במקומו. מיקום האמירות לאחר הלל או לאחר מוסף משמר את המסורות שהובאו במסכת סוכה²⁶ ובמסכת

22 רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי (ליקוטים). מונק"י תרס"ה, פרשת שקלים.

23 רבי לוי יצחק מברדיצ'ב (שם), לקוטים קכ"א, ע"ב.

24 תכלאל עם הפירוש עץ חיים (מהרי"ץ) (לעיל הערה 15).

25 רבי מ' מצליח, סידור איש מצליח. מהדורה רביעית. בני ברק תשס"ו, עמ' 261.

26 רמב"ם (לעיל הערה 1).

סופרים²⁷ על שיר של ראש חודש כ'שיר של יום' לראשי חודשים. עם זאת, תהליכי ההתפשטות והקיבוע של אמירת המזמור בספרד ובאשכנז אינם דומים לאלה של 'שיר של יום' בימות השבוע הרגילים.²⁸

כפי שראינו כבר לעיל, המנהג הטולדני המקורי היה לומר את המזמור לאחר התפילה, כלומר לאחר המוסף.²⁹ חכמי ספרד לאורך הדורות חזרו וציינו מנהג זה. עוד בספרד, הטור,³⁰ האבודרהם,³¹ 'אורחות חיים'³² ו'מנורת המאור'³³ קבעו את האמירה לאחר מוסף, ונראה שכך נהגו ברחבי ספרד, כמו גם בקטלוניה.³⁴ לאחר גירוש ספרד, ה'שולחן ערוך' קובע גם כן את האמירה לאחר מוסף.³⁵ במאה השמונה עשרה עשה כן גם בעל 'מנורת המאור'³⁶ ברגוזה שבקרוואטיה, ובמאה התשע עשרה ה'בן איש חי'³⁷ מציין זאת בבגדד. בימינו ציין זאת 'ילקוט יוסף' הארץ ישראלי בכמה מקומות.³⁸ כך למשל בכתבי אשכנזים צוין המנהג בשם הגר"א³⁹ ב'חיי אדם'⁴⁰ וב'שולחן ערוך הרב' החב"ד.⁴¹

בקהילות ספרד התפתח מנהג לומר 'ברכי נפשי' בין מנחה לערבית, אם בתוספת ואם במקום האמירה בתפילת הבוקר. המנהג הזה מוזכר במקורות קדמונים רק בספר 'חמדת ימים',⁴² שנכתב, ככל הנראה, בצפת במאה השבע עשרה, ואולי משם מקורו. בדורות אחרונים הוא מוזכר ב'חזון עובדיה'.⁴³

אמירת 'ברכי נפשי' בשבתות

מנהג אשכנזי וחסידים (פרט לחב"ד הצמודים לנוסח האר"י המבוסס על מנהג ספרד) הוא לומר

27 מסכת סופרים (לעיל הערה 3).

28 ראה א' קלרמן, הקיבוע של שיר של יום בתפילת שחרית. מורשת ישראל כ', תשפ"ב, עמ' 67–90.

29 הראב"ן (לעיל הערה 5).

30 רבנו יעקב בן אשר (לעיל הערה 6).

31 רבי אבודרהם (לעיל הערה 7).

32 רבי אהרן הכהן מלוניל (לעיל הערה 8).

33 רבי י' אנקווה (לעיל הערה 9).

34 סידור קטלוניא, מהדורת ע' פרץ. ירושלים תשע"ט, עמ' שלה.

35 רבי י' קארו (לעיל הערה 10).

36 רבי י' פארדו, מנורת המאור. מהדורת פארדו, א"פ. ירושלים תש"ף, כלל יח, כו.

37 רבי י' חיים, בן איש חי. בגדד תרע"ב, שנה ראשונה, פרשת כי תשא, יז.

38 רבי י' יוסף, ילקוט יוסף. ירושלים תשמ"ה, קצור שולחן ערוך, אורח חיים, קלב, אמירת אשרי ובא לציון והמשך התפילה, יג, וכן שם בהערות; תכ"ג, תפלת מוסף בראש חודש, ה.

39 רבי י"ד בר, מעשה רב. מהדורת זלושינסקי, י'. ירושלים תשע"א (מהדורה שנייה, עמ' קנז), הלכות ראש חודש.

40 רבי א' דנציג, חיי אדם. ורשה תרמ"ח, חלק ב-ג, הלכות שבת ומועדים, קיח, יב.

41 רבי שניאור זלמן מלאדי, שולחן ערוך הרב. אורח חיים, ברוקלין תשמ"ט, חלק ג-ד, פסקי רבינו הזקן בסידורו, ראש חודש.

42 רבי בנימין הלוי (!) (לעיל הערה 20), עמ' כ'.

43 רבי ע' יוסף. חזון עובדיה. ירושלים תשס"ח, חלק א, הלכות תפילת ערבית של שבת, עמ' שלד.

בשבתות החורף 'ברכי נפשי', ולאחריהם את 15 שירי המעלות, וזאת מייד לאחר תפילת מנחה. בשבתות הקיץ נהוג לומר במקום אלה פרק מ'מסכת אבות'. שני המנהגים מופיעים אומנם בסידורי התפילה, אולם במקומות רבים הונהגה במקומם סעודה שלישית או לימוד תורה. מנהג האמירה של 'ברכי נפשי' בשבתות לאחר מנחה תועד לראשונה ב'ספר מנהגים' של רבינו אברהם קלויזנר (המהרא"ק),⁴⁴ אשר כיהן ברבנות בווינה במאה הארבע עשרה: 'וברכי נפשי מתחילין לומר מיד בשבת שלאחר סוכות ואפילו אם הוא קודם ראש חודש ואומרים אותו עד שבת הגדול'. ספר זה כולל מנהגים רבים שנוסדו בדורות קודמים לו, אולם מנהג זה אינו מופיע במקורות אשכנזיים קודמים, ועל כן קשה לדעת מתי בדיוק הוא נוסד. גם תלמידיו של המהרא"ק, שכתבו אף הם ספרי מנהגים, ציינו מנהג זה – המהרי"ל⁴⁵ למנהג אשכנז המערבי, ורבינו אייזיק טירנא⁴⁶ למנהג אשכנז המזרחי. מאוחר יותר, המנהג הוזכר במשך הדורות במקורות רבים ברחבי אזור מנהג אשכנז,⁴⁷ דבר המעיד על התקבלותו הרחבה, אולם צוין בשם הגר"א שלא לומר 'ברכי נפשי' בשבת,⁴⁸ ולא נמסר מדוע כך.

בשונה מהאמירה של 'ברכי נפשי' בראשי חודשים, לא נמסרה הנמקה לאמירה בשבת במנחה במקורות הראשונים של המרא"ק ותלמידיו. הטעם הראשון לאמירה הוצע רק במאה השש עשרה, כלומר לפחות מאתיים שנה לאחר הרישום הראשון של המנהג ב'ספר המנהגים' של המהרא"ק. ממילא, אין בהכרח קשר בין כינונו של המנהג לבין ההנמקות המאוחרות יותר שהוצעו לאמירתו. בעל 'הלבוש מלכות' לבוש התכלת' על שולחן ערוך אורח חיים⁴⁹ הציע במאה השש עשרה:

והטעם שמתחילין אותו בשבת זה [בראשית], משום שכל אותו המזמור מדבר בענין מעשה בראשית לכך מתחילין אותו בשבת של פרשת בראשית, וקורין אותו משם ואילך בכל השבתות במנחה, כדי לזכור ענין מעשה בראשית באפוקי יומי דשבת [חוץ מיום שבת] שהוא זכר למעשה בראשית.

44 רבי א' קלויזנר (המהרא"ק), ספר המנהגים. מהדורת שפיצר, ש"י. ירושלים תשס"ו, קכ"ט. ראה גם רבי ד"א גלברמן, משה קיבל תורה: אמירת פרקי אבות וברכי נפשי בשבתות בשעת המנחה בקהילות אשכנז. קובץ בית אהרן וישראל, תשס"ט, כד, ו, עמ' קיז-קלד.

45 רבי י' מולין, ספר מהרי"ל, מהדורת שפיצר, ש"י. ירושלים תשמ"ט, עמ' קנ.

46 רבי א' טירנא, ספר המנהגים. ירושלים תש"ס (מהדורה שנייה, עמ' כ"ו).

47 הגהות הרמ"א (רבי משה איסל"ש), שולחן ערוך, אורח חיים, בספר משנה ברורה (לעיל הערה 16), הלכות פסח, ת"ל, א'; עפשטיין, ערוך השולחן (לעיל הערה 3), רצ"ב, ז'; רבי י' לורברבוים, דרך החיים. פרמישל: תרנ"א, צ ד; י' ברילמן, ספר מנהגי אמשטרדם. ירושלים תשס"ב, ב, ז; י' גומפיל, ספר מנהגים דקהילתנו פיורדא, פיורדא תשל"ג, ו; י"ל שילל, מנהגי בעל החתים סופר. פרסבורג תר"ץ, לז.

48 בר, מעשה רב (לעיל הערה 39), הלכות שבת, קמ"ח.

49 רבי מ' יפה, לבוש מלכות – לבוש התכלת. פראג שפ"ג, תרס"ט.

נימוק זה זכה לאזכורים רבים במהלך הדורות.⁵⁰ הנימוק מתאים לאמירתו של המזמור בשבת בראשית, אולם לא ברור הקשר בין המזמור לבין יתר שבתות החורף. במאה השמונה עשרה הציע רבי יעקב עמדין (היעב"ץ) בסידורו⁵¹ הסבר לאמירת המזמור המבוסס על התלמוד:⁵² 'לפי שאמרו דוד עליו השלום כשנסתכל ביום המיתה ובמפלתן של רשעים (ותרויהו איתנהו הכא) [ושניהם נילמדו כאן] שהיא מלחמת גוג ומגוג (גימטריא ע"א) שתהיה באותה שעה כמ"ש [כמו שכתוב]'. הסבר זה מצביע על עוצמתו המיסטית של המזמור לפרט ולכלל באופן כללי, אולם לא ברור הקישור של ההסבר שהוצע לשבת אחר הצהריים. הסבר שלישי לאמירתו של המזמור בשבת לאחר מנחה הוא זה של רבי דוד שפרבר, בן זמננו,⁵³ הסבר הרואה במזמור סמל לגאולת ישראל:

קבעו לנו קדמונינו ז"ל לאמר בימי הסתיו ברכי נפשי, שבו נאמר המיתה והתחי' של כוחות האדמה, שהוא משל למיתת האומה העבריה ותחיתה, כדי לפתח בליבנו לבל נאמר נואש ונסתרה דרכי מה', כי כשם שלאמתת הדבר, אין החורף ממית את הטבע כח עוד מעט ישוב ויחי, כך הגלות אינו ממית ומכלה תקות ישראל, כי תחינה העצמות היבשות האלה וציץ ופרח ישראל, בבוא לציון גואל ויבנה האריאל, ואז יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו.

נוסף למנהג האשכנזי לאמירתו של המזמור בשבת אחר הצהריים, ישנו מנהג עתיק נוסף לאמירתו של מזמור 'ברכי נפשי' בשבת בבוקר, וזאת לאחר הקידוש ולפני בציעת הפת. מנהג זה מופיע לראשונה בספר 'אורחות חיים',⁵⁴ במאה השלוש עשרה – ארבע עשרה, אחר כך במאה השבע עשרה⁵⁵ ושוב בדורות האחרונים,⁵⁶ אולם לא ידוע על אימוצו השיטתי בעדה כזו או אחרת.

אמירת 'ברכי נפשי' בימי כיפורים

נהגו בקהילות של בני ספרד ותימן להוסיף את מזמור 'ברכי נפשי' לפסוקי דזמרא ביום

50 למשל: רבי שבצ"א רבינוביץ, פסקי תשובות אורח חיים. ירושלים תשפ"א, חלק שלישי כרך א, רצב, ט; רבי נ' כהנא, אורחות חיים, חלק א. ירושלים תשכ"ב רצב, ה; רבי א"י שפרלינג, טעמי המנהגים, (לעיל הערה 21), ענייני שבת, שצג; רבי י' יעקבסון, נתיב בינה, חלק שלישי, עמ' 290. תל אביב תשכ"ד.

51 רבי י"י עמדין, סידור בית יעקב. ורשה תרמ"א, חלק א, עמ' קפט.

52 בבלי, ברכות י ע"א.

53 רבי ד' שפרבר, אפרקסותא דעניא. ברוקלין תשס"ב, חלק ד, שפו.

54 רבי אהרן הכהן מלונל, אורחות חיים (לעיל הערה 8), חלק א, דין סעודת שבת בשחרית, ג.

55 רבי א' שפירא, אליה רבה. זולצבאך תקי"ז, רפט, ג.

56 רבי י' ווייס, שיח יצחק. ירושלים תשנ"ה, קס.

הכיפורים. ככל הנראה יסודו של מנהג עתיק זה הוא בארץ ישראל של ימי הגאונים, ואולי אף קודם לכן. המנהג מתועד לראשונה במסכת סופרים,⁵⁷ המציינת את אמירת המזמור ביום הכיפורים ככלל, לאו דווקא בפסוקי דזמרא. בעל 'תפארת ישראל'⁵⁸ הציע כי כוונתה של מסכת סופרים היא לאמירתו של המזמור דווקא בתפילת מוסף של יום הכיפורים, ולא בפסוקי דזמרא, אבל לא נראה כי הצעה זו יושמה. האמירה של המזמור בפסוקי דזמרא תועדה לראשונה בבבלי, בסדר רב עמרם גאון.⁵⁹ במאה השתים עשרה מציין הראב"ן את הוספתו של המזמור לפסוקי דזמרא של יום הכיפורים כמנהג ספרד.⁶⁰ מאוחר יותר, בסוף המאה השלוש עשרה, מציין רבי אהרן הכהן מלוניל בספרו 'אורחות חיים': 'ויש מקומות שמוסיפים מזמורים אחרים וזהו סדורן'.⁶¹ האבודרהם,⁶² במאה הארבע עשרה, מציין את האמירה כחלק ממנהג ספרד לתפילת יום הכיפורים, וכך גם בן התקופה, רבי ישראל ישראלי מטולדו.⁶³ לעומת זאת, הספר 'חמדת ימים'⁶⁴ קורא, במאה השבע עשרה, שלא להוסיף את המזמור לסדר התפילה של יום הכיפורים.

מעניין כי אף לא אחד מהמקורות דלעיל מציין טעם כלשהו להוספת המזמור לפסוקי דזמרא של יום הכיפורים, וייתכן שהיה הדבר פשיטא בעיניהם, כי הפסוק המסיים של המזמור מבטא את רעיונו של יום הכיפורים: 'ייתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי נפשי את ה' הללויה'.

אמירה של המזמור ביום הכיפורים הוזכרה גם במנהג אשכנז צרפת הקדמון, ב'מחזור ויטרי',⁶⁵ המציין את כל האמירות במועדים שהוצעו במסכת סופרים, אולם לא נראה כי המזמור נאמר באשכנז הקדומה, וזאת בשים לב לכך שהאמירה אינה מוזכרת בשום מקור אחר בן התקופה. כפי שראינו לעיל, לאמירתו של המזמור היו שורשים ארצישראליים ובבליים גם יחד, ולכן לא ברור מדוע לא נקלטה אמירתו גם במנהג אשכנז.

57 מסכת סופרים (לעיל הערה 3). הלכה יא.

58 ליפשיץ, תפארת ישראל (לעיל הערה 2).

59 רב עמרם גאון, סדר רב עמרם גאון, מהדורת גולדשמידט, ד'. ירושלים תשס"ה, קכד.

60 הראב"ן, המנהג (לעיל הערה 5), הלכות צום כפור, נו.

61 אורחות חיים (לעיל הערה 8), חלק א, הלכות יוה"כ, לא.

62 אבודרהם (לעיל הערה 7), תפלת שחרית של יוה"כ, עמי רפו.

63 רבי יי הישראלי, ספר מצוות זמניות. מהדורת בלוי, מ"ה. ניו יורק תשמ"ד, הלכות יוה"כ, שער ד, בתיקון התפילות והוידוים והסליחות, תיקון שחרית.

64 הלוי, חמדת ימים (לעיל הערה 20), חלק ג, יום הכפורים, לו.

65 רבי שמחה מוויטרי, מחזור ויטרי. מהדורת הורביץ, ש'. נירנברג תרפ"ג, חלק ב, יט, ב.

אמירת 'ברכי נפשי' בעלייה לקבר

בארץ ישראל של ימינו מקובל לומר את המזמור 'ברכי נפשי', לצד שישה מזמורי תהלים נוספים, בעלייה לקבר בימי זיכרון של נפטרים, וזאת במנהגי אשכנז וחסידיים. אין תיעוד מסודר למקורות אמירתו של המזמור בעת עלייה לקבר. ניתן לשער כי המנהג נובע מהפסוק שבמזמור 'תוסף רוחך יגוועון ואל עפרם ישובון' (תהלים קד 25).

אמירת פרקי תהלים ככלל בבית עלמין הייתה סוגיה שבמחלוקת. אומנם ה'שולחן ערוך' מציין כי 'מותר לומר פסוקים ודרשה לכבוד המת',⁶⁶ אך היו מי שראו באמירה של פרקי תהלים ליד מקומות קבורה מעין 'לעג לרש'. ואולם הדבר הותר באזכרה לכבודו של הנפטר.⁶⁷ המנהג האשכנזי הארצישראלי לומר שבעה מזמורי תהלים בעת עלייה לקבר, כולל 'ברכי נפשי', מקורו ככל הנראה בירושלים של המאה התשע עשרה – עשרים. עד שנת תרט"ו (1855), הקהילה האשכנזית שבעיר השתמשה בשירותיה של 'חברה קדישא' של הקהילה הספרדית של ירושלים.⁶⁸ החברה קדישא האשכנזית שהוקמה אז לא פרסמה כל תיעוד במאה התשע עשרה בנוגע למנהגי העלייה לקבר שהיא ביססה. לוח ארץ ישראל של רבי אברהם משה לונץ מתאר במאמר שהתפרסם במקורו בשנת תרמ"ב (1882) את מנהגי הקבורה האשכנזיים של ירושלים, אולם לא את מנהגי העלייה לקבר.⁶⁹

מאוחר יותר, באמצע המאה העשרים, החברה קדישא האשכנזית הירושלמית מציינת את האמירה בפרסומיה מהשנים ת"ש (1940) ותש"ו (1946) 'לפי מנהגי ירושלים'.⁷⁰ במקביל, בשנת תש"ז (1947), בחיבור הגדול על ענייני קבורה 'גשר החיים', לפי מנהג ירושלים, שהתקבל כבר כמנהג ארץ ישראל, מצוין 'נוהגין פה לומר'.⁷¹

אמירה יומית של 'ברכי נפשי': המנהג שלא היה

במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה נכתב הספר 'קב הישר',⁷² ובו מציין המחבר כך: על כן צריך כל אדם לזכור כמה הרפתקאות יעבור עליו כמה יסורים וכמה חיל ורעדה ורתת וזיע וחלחלה עד שתבא נשמתו למקום מנוחה, ועי"ז [ועל זה] כתיב בזוהר: 'בר נש

66 רבי י' קארו, שולחן ערוך יורה דעה. אמסטרדם תקל"ח, שמד, יז.

Levy, A. and Levy, Y. Solemn space: Praying at cemeteries and the prohibition of Loeg L'rash. In H. Angel and Y. 67 Blau (eds.), Rav Shalom Banayikh. Jersey City, NJ: Ktav, 2012, pp. 225-238.

68 פ"מ גריבסקי, חברה קדישא גחש"א. ירושלים תרצ"ב, עמ' 1.

69 רבי א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, מבחר מאמרים ב. ירושלים תש"ס, עמ' 26.

70 חברה קדישא גחש"א, סדר תפלות. ירושלים; תש"ו, עמ' כ"א.

71 רבי י"מ טוקצינסקי, גשר החיים. ירושלים תש"ז, פרק כט, עמ' שו.

72 רבי צ"ה קאיינדוור, קב הישר. מהדורת בצרי, עי. ירושלים תשמ"ב, פרק לט.

צריך לצלואה [להתפלל] תדיר ולומר בכל יום 'ברכי נפשי את ה' וכו'. קפיטל ק"ג וק"ד. 'המנהג' הזה צוטט במאה התשע עשרה בספר 'ימצא חיים'.⁷³ דא עקא, מנהג שכזה כלל אינו מופיע בזוהר. מתברר כי הספר 'קב הישר' הוא עיבוד לספר קודם, 'יסוד יוסף', שכתב רבו של כותב הספר 'קב הישר'.⁷⁴ בספר 'יסוד יוסף' זה מופיעה הפסקה שלהלן, המבהירה את העתקתה המשובשת אל הספק 'קב הישר':

כמה הרפתקאות עברו עליך כמה יסורים כמה ענויים כמה חיל ורעדה ורתת וזיע וחלחלה עד שתבא נשמתך למקום מנוחתה וע"כ [ועל כן] כתוב ע"ז [על זה] בזוהר וז"ל [זוהר לשונן] בגין דא בעי בר נש לאסתכלא תדיר בעובדוהי ויתייב קמי קב"ה וכדין אסתכל דוד המלך ע"ה [עליו השלום] בדינים אלו אמר ברכי נפשי את ה' [משום זה צריך אדם להתבונן תמיד במעשיו וישוב לפני אדונו וכשהתבונן דוד המלך בדינים אלו אמר ברכי נפשי את ה']. המובאה המיוחסת כאן לספר הזוהר אכן מופיעה בו,⁷⁵ אולם הצעה למנהג או מנהג לאמירה יומית של 'ברכי נפשי' – אין כאן.

סיכום

מטרתו של מאמר זה הייתה לדון במנהגי השילוב של פרק ק"ד בתהלים, מזמור 'ברכי נפשי', בסדרי התפילה. נמצאו ארבעה מועדים ייעודיים לאמירתו של המזמור במנהגי התפילה: ראשי חודשים, שבתות, ימי הכיפורים ועלייה לקבר בארץ ישראל. פרקי המאמר הציגו פירוט של אמירות המזמור, וזאת בשים לב למקורות, לטעמים, ולמועדי האמירה שלו במהלך היממה ובסדר התפילה. האמירה של 'ברכי נפשי' בראשי חודשים מקובלת ברוב נוסחי התפילה, והיא משולבת לאחר מוסף או לאחר הלל, ובמנהג ספרד גם או רק לפני ערבית. מקורו של המנהג במסורת תנאית לאמירתו של מזמור כלשהו במקדש בראש חודש. המקור של אמירת 'ברכי נפשי' בראש חודש הוא בטולדו של ימי הביניים. ההנמקה הטולדנית לאמירה היא הפסוק במזמור 'עשה ירח למועדים'. להנמקה ראשונית זו נוספו הנמקות נוספות במשך הדורות: הנמקה מיסטית, הנמקות חסידיות, הנמקה קבלית ואף גימטרייה. אמירת המזמור בשבתות החורף לאחר מנחה היא מנהג אשכנזי שנוצר לכל המאוחר במאה הארבע עשרה. אמירה זו נקבעה עקב עיסוקו של המזמור במעשה בראשית, דבר המתאים לשבת בראשית ולחורף.

73 רבי חי פאלאג'י, ימצא חיים. איזמיר תרכ"ג, מ"ח.

74 רבי י"י, יסוד יוסף. זיטאמיר תרכ"ז, סוף פרק לב.

75 ספר הזוהר. מהדורת מרגליות, ר'. ירושלים תשס"ז, חומש שמות, פרשת ויקהל, קצט, עב.

להנמקה הראשונית הזו נוספה הנמקה מיסטית על דוד שאמר את המזמור בהקשר המשותף בין יום המוות לבין מלחמת דוד ומגוג, והנמקה פרשנית – על החורף המתואר במזמור כסמל לגלות, והאביב כסמל לגאולה. אמירתו של המזמור ביום הכיפורים בעדות ספרד ותימן מקורה במסורות תנאים וגאונים בארץ ישראל ובבבל בהתאמה, ואלה קשורות כנכל הנראה לפסוק האחרון במזמור: 'ייתמו חטאים מן הארץ'. אמירתו של המזמור בעלייה לקבר בימי זיכרון בארץ ישראל היא מנהג אשכנזי שמקורו בעת החדשה בירושלים. נמצאה גם מסורת שגויה לאמירתו היומית של המזמור.

לוח 1 מציג סיכום של מגוון ההיבטים של ארבעת האמירות של המזמור 'ברכי נפשי': בראשי חודשים, בשבתות, בימי כיפורים, ובעלייה לקבר.

לוח 1: מנהגי האמירה של 'ברכי נפשי' ואפיוניהם

מועד האמירה	כמנהג	מקום המנהג הראשוני	תקופת הקביעה הראשונית של המנהג	נימוקים לאמירה
ראשי חודשים (אשכנז וספרד: לאחר או במקום שיר של יום ספרד: גם או רק בין מנחה לערבית)	ספרד, אשכנז, המזרחי, חסידים, תימן	ארץ ישראל; ספרד	מקור ראשוני לאמירת מזמור: מסורת אמוראים לאמירה של מזמור במקדש. מקור ראשוני לאמירת 'ברכי נפשי': טולדו, ימי הביניים	1. 'עשה ירח למועדים'. 2. ברכת נשמות של צדיקים בראש חודש. 3. המשכת רצון בראש חודש. 4. 'ייתמו חטאים מן הארץ'. 5. סגולת המזמור להרג מזיקין. 6. 'עשה ירח למועדים' בגימטריה כמספר חלקי המסלול החודשי של הלבנה.
שבתות (לאחר תפילת מנחה בשבתות החורף)	אשכנז, חסידים (למעט חב"ד)	אשכנז	לכל המאוחר במאה הארבע עשרה	1. זכר למעשה בראשית. 2. זכר לדוד שאמר לעניין היום המשותף למוות ולמלחמת דוד ומגוג. 3. החורף הוא סמל לגלות, והאביב – סמל לגאולה.
יום הכיפורים (בפסוקי דזמרא)	ספרד, תימן	ארץ ישראל ובבל	תקופת התנאים ותקופת הגאונים	'ייתמו חטאים מן הארץ'?
עלייה לקבר	אשכנז, חסידים	ארץ ישראל	המאה התשע עשרה?	'ואל עפרם ישובון'?

המכנה המשותף הבסיסי לשלוש מתוך ארבע האמירות של 'ברכי נפשי' שנוצרו במשך הדורות עבור מנהגי התפילה השונים בישראל הוא כי האמירה של 'ברכי נפשי' נועדה לימים חגיגיים: שבתות, ראשי חודשים וימי כיפורים. אכן המזמור כתוב בסגנון מרומם וחגיגי, בתארו את

בריאית היקום ויסודותיו השונים בידי האל ובהציגו את משטרי החיים הבסיסיים שמנהיג ה' בעולמו.

מנהגי האמירה מחולקים יפה בין נוסחי התפילה: האמירה בראשי חודשים מקובלת ברוב הנוסחים, האמירה בשבתות היא אשכנזית, ואילו האמירה בימי הכיפורים היא ספרדית ותימנית. האמירה הייעודית של המזמור בימים חגיגיים הייתה בסיס למציאתם של טעמים מגוונים לאמירתו. עם זאת, אותו מזמור עצמו מצא את דרכו גם לאירוע המעציב של עלייה לקבר, וזאת שוב עקב תוכנו רב הפנים, המתייחס גם למוות וקושר אותו לבריאה ולעולם הטבע.

BLESS HASHEM, O MY SOUL (PSALMS 104):
Customs for the reciting of the Psalms and their meanings
Aharon Kellerman

Abstract

The objective of this article is to discuss the customs for the integration of Psalms 104, 'Bless Hashem, O my soul', in prayer settings. Four specific occasions for its reciting were found, established by several prayer customs: New Moons, Sabbaths, Days of Atonement, and grave visits on memorial days in the Land of Israel. The article sections present the sources, reasons, and timings for all four reciting occasions. The reciting of the psalm on New Moons is customary in most prayer customs, and it is integrated either after Musaf or following Hallel, and in Sephardi traditions also in the evening prayers. The source of the custom is in a Tannaitic tradition on the reciting of some psalms in the Temple on New Moons. Its foundation was in Medieval Toledo (Spain), as expressed by the verse: 'appointed the moon for festival seasons'. This early reasoning was coupled later with additional ones: mystical, Hassidic, Kabbalistic, and Gematria. The reciting of the psalm in winter Sabbath afternoons constitutes an Ashkenazi custom created in the 14th century. It was established, given the contents of the psalm related to Genesis, thus fitting the winter season. This reasoning was later coupled with a mystical one regarding King David, who recited the psalm in the context of war, and an interpretation of the winter as symbolizing exile, and spring as symbolizing redemption. The reciting of the psalm on days of Atonements is a Tannaitic-originated Sephardi and Yemenite custom, stemming from the verse: 'May sinners vanish from the earth'. The reciting of the psalm upon grave visits in the Land of Israel is a modern custom originating in Jerusalem, following the verse: 'And return to their dust'. An erroneous custom was also found for the daily reciting of the psalm.

Keywords: Bless Hshem O my soul, New Moons, Sabbaths, Days of Atonement, grave visits.